

भेदे सति यदा परेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तिरुदा विनायक
चतुर्थी परा । इतरेषु तु पञ्चम्य भेदेषु जयायोगस्य
प्रशस्तत्वात् पूर्वोद्युरेव सा भवति । यदा तु पूर्वो-
द्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा नागचतुर्थी पूर्वा । इतरेषु
तु पञ्चम्य भेदेषु पञ्चमीयोगस्य प्रशस्तत्वात् उत्तरा-
भवति । तत्प्रायश्चित्त्यञ्च पूजयेदिति वचनादवसीयते ।
चतुर्थीकं पु० चतुर्थेऽङ्ग भवोरोगः कतु । “दिनत्रयसतिक्रम्य
यः स्नात् स हि चतुर्थकः” इति वैद्यकोक्ते विषमज्वरभेदे ।
चतुर्थीकालं पु० चतुर्थः कालः भोजनकालः । “सुनिभि-
र्द्विरयमं प्रोक्तं विप्राणां मत्वां वासिनां नित्यम् । अहनि
च तमस्विन्याम्” इन्द्रोपरिचिष्टेन दिने भोजनद्वयस्य
विधानेन तृतीयभोजनकालोत्तरे सार्द्धदिनात्मके भोजन-
काले । “चतुर्थकालमनीयादक्षारणवपुं सितम्” मनुः ।
चतुर्थभक्तं न० चतुर्थे चतुर्थकाले भक्तं यत्न । सार्द्धदि-
नात्मके भक्तकाले । “चतुर्थभक्त्यपणं वेश्ये शूद्रे विधी-
यते” मा० आ० १०६५० ।
चतुर्थभाज् पु० चतुर्थमंशं भान्यादेः भजते करुष्ये भज-
यि । आपदि चतुर्थभागरूपकरपाहिणि नृपे । “चतु-
र्थमाददानोऽपि क्षत्रियोभारमापदि । प्रजाः रक्षन्
परं यत्नया किलिभात् प्रतिच्यते” मनुः । “चतुर्थभाज्
महाराज । भोज इन्द्रस्यो वली” भा० सू० १६५० ।
चतुर्थीश पु० कर्म । चतुर्थीशैकभागे “चतुर्थीशोऽय धर्मस्य
रक्षिता लभते फलम्” हरिवंशे १७०५० । चतुर्थीऽ-
शोऽस्य । २चतुर्थीशसामिनि त्रि० । “सर्वेषामर्जि-
नो सुखास्तदङ्गे नार्जि नोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांश-
चतुर्थीशश्च पादिनः” मनुः दक्षिणार्धशतविभा-
गोक्तौ । तृतीयांशदयोऽप्यत्र । “धीरसे पुनस्तुपक्षे तृती-
यांशहराः सुताः” कात्या० सू० ।
चतुर्थीका स्त्री । पञ्चपरिमाणे वैद्यकरिभाषा तस्य चतुः-
कर्पात्मकत्वान्वात्तम् ।
चतुर्थीकर्म पु० विवाहादनन्तरं चतुर्थी तिथौ कर्त्तव्ये
कर्मभेदे । “अथातचतुर्थीकर्म” गोभिलः “विवाह-
नित्यन्यनन्तरं चतुर्थी तिथौ वक्ष्यमाणं कर्म वर्त्ति-
यते” सं० त० रघुनन्दनः ।
चतुर्दंष्ट्र पु० चतस्रोदंष्ट्रा यस्य । क्लृप्ताः सैनिकभेदे । “चतुर्दंष्ट्रो-
ऽटलिह्वर मेघनादः शुश्रुवाः” भा० श० ४६०५० क्लृप्ता-
ः सैनिकोक्तौ । २४सैन्यभेदे । “अष्टदंष्ट्रचतुर्दंष्ट्रो मेघनादो
सहस्रजः” हरिव० २४०५० वल्लिसेयोक्तौ । १५परमेष्ठरे च ।

“चतुर्दंष्ट्रचतुर्भुजः” विष्णुस० । “चतस्रोदंष्ट्रा यस्य
चतुर्दंष्ट्रोऽसिं हविष्यहः सावयप्राज्ञा ऋक् दंष्ट्रा इत्यु-
च्यते चतस्रोदंष्ट्राः ऋक्णाणि यस्य “अत्वारि ऋक्णा द्वे
शीघ्रे” इत्यादिश्रुतेः” भा० ।

चतुर्दंष्ट्र पु० चत्वारो दन्ता यस्य । ऐरावते इन्द्रगजे
हेमच० । “चतुर्दंष्ट्रगजाः कृद्वी वज्री कुलिशश्चक्रः
विष्णुध० इन्द्रध्यानम् । चत्वारोदन्ता यस्य गवादेः
संख्यापूर्वकत्वात् वयसि दत्तादेशः । चतुर्दंष्ट्र चतुर्दन्तोप-
लक्षितवयोविशिष्टे गवादौ स्त्रियां ङीप् ।

चतुर्दंष्ट्रान् पु० व० व० । चतुर्दशिकादश । (चौहा) चतु-
रधिकदशसंख्यायां शतसंख्येये च । ततः पूरये ङट् ।
चतुर्दंष्ट्र तत्संख्यापूरये त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च
चन्द्रस्य चतुर्दशकलाया चोसष्टद्विरूपक्रियारूपाया
तिथौ । “चतुर्दंष्ट्रहमी जैव अमावास्या च पूर्णिमा”
ति० त० पु० ।

उभयपक्षयोस्तस्या उभयदिनसत्त्वे कर्मभेदे कस्या यावता
तन्निर्णयः कालमा० चतुर्दशीप्रकाः यथा

“अथ चतुर्दशी निर्णीयते । अत्रापि शुक्लपक्षपक्षभेदेन
व्यवस्था भवति । तत्र शुक्लपक्षे शुक्लचतुर्दशी पर-
विज्ञा प्राज्ञा । तथा व्यासोऽपि “शुक्ला चतुर्दशी प्राज्ञा
परविज्ञा सदा व्रते” इति । पूर्वविज्ञाप्रतिषेध उत्तरविज्ञा
विधित्वेन भयम्भविष्यत्पूराये पश्यते “सदा कार्या
त्रयोदश्या न तु शुक्ला चतुर्दशी । पौर्णमासीयुता वा
स्याचतुर्दश्या च पूर्णिमेति” । नारदीयेऽपि “तृतीये-
कादशी मर्षी शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविज्ञा न कर्त्तव्या
कर्त्तव्या परचंयुतेति” । यत्तु भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्त
व्रतम्भविष्योत्तरेऽभिहितम् तत्र पूर्वविज्ञा परविज्ञा वा
मध्याह्नव्यापिनी प्राज्ञो वि केचिदाहुः । निरुद्ध
तत्र प्रमाचले नोदाहरन्ति । “मध्याह्ने भोज्यवेद्यायां च
सुधीर्षं वरित्ते । ददर्श शीघ्रा सा स्त्रीषां सप्तहं रक्त
वाहवाम् । चतुर्दश्यामर्चयन्तमन्त्रा देवं शुचिं शुचि-
विति” । “यत्र मध्याह्ने भोज्यवेद्यायामित्यनेन मध्याह्नस्य
कर्मकालत्वं प्रतीयते । अतस्तत्रापिनी तिथिर्प्राज्ञा ।
नेतत्सारम् । यथा विनायकव्रते “मध्याह्ने पूजयेच्च” इति
सध्याह्नः कर्मकालत्वे न विहितः । नात्र तत्रा विधिरस्ति ।
उदाहृतं तु चिह्नमर्चवादगतत्वात् सातन्त्रेऽत्र कथञ्चि-
दर्थस्य प्रमापकं किन्तु सति प्रमाचानरे तस्योपोदकक
भवति । नचान्न प्रमाचान्नरम्यस्यामा० । अतो न